

dr Anna KORZENIOWSKA-BIHUN¹

DZIAŁANIA KULTURALNE JAKO POTENCJALNE NARZĘDZIA DEOKUPACJI WYDZIELONYCH REJONÓW OBWODÓW DONIECKIEGO I ŁUGAŃSKIEGO (ORDŁO) ORAZ REINTEGRACJI ICH MIESZKAŃCÓW

Słowa kluczowe: *Ukraina, wojna, odbudowa powojenna, kultura, Judith Butler*

STRESZCZENIE

Ukraina jest w piątym roku wojny. We wrześniu 2015 roku Parlament ukraiński uznał część obwodów donieckiego i ługańskiego za czasowo zajęte regiony. Ukraińscy analitycy przewidują kilka scenariuszy dotyczących przyszłości swojego kraju. Najbardziej optymistyczne scenariusze to odzyskanie tych regionów przez Ukrainę, ich likwidacja i odbudowa po konflikcie. Działania kulturalne mogą być pomocne w tym procesie. Niektórzy ukraińscy artyści rozpoczęli już realizację projektów skierowanych zarówno do mieszkańców okupowanych regionów, jak i reszty ukraińskiej ludności. Ich celem jest zmniejszenie podziału między tymi dwiema grupami, ukazanie każdego z nich w świetle „życiowego życia” (w kategorii Judith Butler), a także stworzenie nowego i bardziej skutecznego dyskursu na temat wojny, zwycięstwa i stanowiska – konfliktu procesu.

Wprowadzenie

Wojna, która od pięciu lat toczy się na Ukrainie została zdefiniowana jako wojna hybrydowa. To określenie pokazuje, jak liczne i jak trudne do uchwycenia są obszary nią objęte. Na pewno należą do nich sfery: informacyjno-propagandowa, ekonomiczna, kulturalna, dyplomacji oraz działań militarnych w klasycznym tego słowa rozumieniu. Siły, biorące udział w tym konflikcie bardzo często „są zintegrowane z lokalnymi populacjami zamieszkującymi tereny, na których operują”². Tak też się dzieje na okupowanych terenach Donbasu, gdzie Federacja Rosyjska posługuje się tzw. separatystami, którzy de facto są po prostu rosyjskim najemnika-

¹ Wydział Bezpieczeństwa Narodowego Akademii Sztuki Wojennej.

² K. Trochowska, *Kompetencje międzykulturowe dla bezpieczeństwa i obronności. Teoria i praktyka*, Akademia Obrony Narodowej, Warszawa 2016, s. 26.

mi³. Działają oni w środowisku bardzo podatnym na wpływ rosyjskiej propagandy. Wynika to zarówno z historycznych uwarunkowań, jak i od lat prowadzonej przez FR zmasowanej agresji antropologicznej⁴ na Ukrainie. Poza wojną o terytorium, wpływy ekonomiczne i nowy układ geopolityczny, toczy się więc na tych terenach także wojna o „rząd dusz”. Obecnie przybrała ona postać systematycznej, trwającej już piąty rok, indoktrynacji zarówno dorosłych, jak i dzieci oraz młodzieży. W latach 2014–2015, czyli na początku wojny, głównymi adresatami rosyjskich wysiłków propagandowych w ORDŁO⁵ byli dorośli (w tym szczególnie emeryci), a od 2015 roku 85% rosyjskiej propagandy kieruje się do uczniów⁶. Polega ona m.in. na przekazywaniu w szkole i mediach skrajnie krytycznych treści dotyczących ukraińskiej państwowości, a także na izolowaniu społeczeństwa od ukraińskiej przestrzeni informacyjnej⁷. Im dłużej trwa rosyjska okupacja i towarzysząca jej wojna propagandowa, tym poważniejsze konsekwencje pociąga to za sobą dla Ukrainy. Z jednej strony na terenach okupowanych przez Federację Rosyjską słabnie ukraińska tożsamość narodowa, z drugiej zwiększa się liczba ludzi, którzy czują się obywatelami Donieckiej Republiki Ludowej, czyli quasi-państwa powstałego na części terytorium obwodu donieckiego. W 2016 roku było to już 18% populacji tego obwodu⁸.

Ukraińscy analitycy przewidują kilka scenariuszy dotyczących przyszłości okupowanych obecnie regionów. Najbardziej optymistycznym dla nich jest oczywiście

³ Bardzo dziękuję dr. Kazimierzowi Wóycickiemu ze Studium Europy Wschodniej UW na zwrócenie mojej uwagi na fakt, że powszechne wykorzystywanie w tym kontekście terminu „separatysta” jest efektem rosyjskich działań propagandowych. Ma to bowiem sugerować, że w Ukrainie toczy się wojna domowa między „zbuntowaną prowincją” a centrum kraju, a nie regularna wojna między dwoma państwami.

⁴ Więcej na temat agresji antropologicznej zob. R. Boroch, *Agresja-wojna antropologiczna a nauki o kulturze – wielkie tematy kulturoznawstwa na marginesie krytycznej analizy dyskursu*, „Kultura Bezpieczeństwa Nauka – Praktyka – Refleksje” 2016, nr 22.

⁵ ORDŁO (ОРДЛО) – Окремі райони Донецької та Луганської областей – Wydzielone Rejony Obwodów Donieckiego i Ługańskiego. Obwody, w których zgodnie z ustawą Rady Najwyższej Ukrainy z dn. 17.09.2015 wprowadzono specjalną procedurę dla lokalnych władz samorządowych. Są to tereny uznane przez Ukrainę za tymczasowo okupowane.

⁶ В.С. Курило, С.В. Савченко, О.І. Караман *Соціалізація особистості в умовах гібридної війни на сході України*. Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», Старобільськ, 2018, s. 10.

⁷ Galinfo, *Україна «втрачає» мешканців окупованих територій*. Galinfo [online] 15.07.2016, https://galinfo.com.ua/articles/ukraina_vtrachaie_meshkantsiv_okupovanyh_terytoryi_doslidzhennya_233899.html [dostęp: 21.01.2019].

⁸ Tamże.

odzyskanie przez Ukrainę ORDŁO, czyli tzw. deokupacja i pokonfliktowa odbudowa regionu. Biorąc pod uwagę fakt, że jest on zamieszkiwany przez ok. 4 mln osób⁹, z którymi – mimo wszystkich obciążeń i komplikacji – po zwycięskiej wojnie trzeba będzie dzielić wspólną przestrzeń, pojawia się pytanie, co dla ukraińskich polityków oznacza pojęcie „wygrać wojnę” i jaki kształt będą w stanie nadać przyszłemu zwycięstwu. Jeśli za Robertem Kupieckim uznać, że „zwycięstwem należy usuwać powody, dla których wojny są prowadzone”¹⁰, to siłą rzeczy wysiłki konsolidacyjne ukraińskiego rządu będą musiały skierować się w stronę niwelowania skutków wieloletniego działania rosyjskiej propagandy.

Podstawowym problemem badawczym niniejszego artykułu jest więc pytanie, w jaki sposób projekty kulturalne kształtują społeczne myślenie o ładzie powojennym na Ukrainie. Hipotezą badawczą jest natomiast stwierdzenie, że stworzenie pozytywnej narracji na temat mieszkańców ORDŁO przez ukraińskich artystów ułatwi proces reintegracji.

W trosce o ludność

Władze Ukrainy starają się zagwarantować na terenach ORDŁO ciągłość bytu państwowego, bez względu na fakt, że ich jurysdykcja faktycznie tam nie sięga. Niemniej Rada Najwyższa Ukrainy przyjęła ustawy, które gwarantują osobom pozostającym na okupowanym terytorium ukraińskie prawa obywatelskie, a uchodźcom wewnętrznym prawo własności do pozostawionych nieruchomości. Prawa obywatelskie zostały zagwarantowane w ustawie z 2014 roku (z późniejszymi zmianami) O zapewnieniu praw i wolności obywateli oraz porządku prawnego na tymczasowo okupowanym terytorium Ukrainy, gdzie m.in. zobowiązuje się państwo ukraińskie do „utrzymania i zapewnienia więzi gospodarczych, finansowych, politycznych, społecznych, informacyjnych, kulturalnych i innych z obywatelami Ukrainy zamieszkującymi na czasowo okupowanym terytorium”¹¹. Świadomość trudności, które

⁹ Ю. Вишневецький, *Демографія ОРДЛО* [w:] *Окупований Донбас: економіка, демографія, групи впливу. Стратегія для України*, „Деловая Столиця” [online] 2017, październik.

¹⁰ R. Kupiecki, *Postheroiczne pojmowanie zwycięstwa militarnego* [aut. książki] W. Kitzler (red.), *Od sztuki wojennej do bezpieczeństwa narodowego*, Akademia Sztuki Wojennej, Warszawa 2017, s. 284.

¹¹ *Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України*, „Законодавство України” [online], <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18/ed20160407> [dostęp: 1.02.2019].

będą związane z odbudowaniem tam państwa ukraińskiego i odzyskaniem poparcia miejscowej ludności, odbijała się już w Protokołach Mińskich z dn. 5 września 2014 roku i w Mińskim Memorandum z 19 września 2014 roku, gdzie strony zgodziły się na wprowadzenie przepisów o niestosowaniu sankcji karnych w związku z wydarzeniami ORDŁO Ukrainy¹².

Władze Ukrainy przygotowują scenariusze przywracania porządku administracyjnego na terenach ORDŁO po odzyskaniu nad nimi kontroli. Jurij Hrymczak, wiceminister do spraw tymczasowo okupowanych terytoriów i uchodźców wewnętrznych, przewiduje trzy etapy normalizacji. Pierwszy – wojskowy, z udziałem sił pokojowych ONZ. Drugi – policyjny, w czasie którego zabezpieczony ma zostać porządek na ulicach wyzwolonych miast. I trzeci – oddanie ORDŁO do dyspozycji administracji cywilnej¹³. Równocześnie w ukraińskiej przestrzeni informacyjnej coraz głośniejsze stają się postulaty prowadzenia konsekwentnej polityki kulturalnej na tych terytoriach i wobec tych terytoriów.

Na rolę kultury jako czynnika wspierającego proces pokojowy zwrócili już uwagę autorzy deklaracji z Hangzhou, przyjętej przez UNESCO podczas kongresu, odbywającego się w dniach 15–17 maja 2013 roku pod hasłem *Kultura: klucz do zrównoważonego rozwoju*. Ich zdaniem działania kulturalne pozwolą społeczeństwom dotkniętym konfliktem „odnowić swą tożsamość, odzyskać poczucie godności i normalności, cieszyć się uniwersalnym językiem sztuki i zacząć leczyć blizny po wojnie”¹⁴. Ołeksij Wałewski z Departamentu Bezpieczeństwa Humanitarnego Narodowego Instytutu Studiów Strategicznych w artykule *Aktualne problemy państwowej polityki kulturalnej na terenach uszkodzonych w skutek akcji wojskowych* dokonuje precyzyjnej analizy wysiłków jurydycznych ukraińskiego rządu, skierowanych na zaprzęgnięcie kultury do pracy nad niwelowaniem zarówno propagandowych, jak i psychologicznych skutków wojny¹⁵. Są one podejmowane, bo – jak twierdzi Robert Kupiecki – społeczeństwa intuicyjnie poszukują u swoich rządów „zdolności i umiejętności działania na rzecz osiągnięcia zwycięstw konstytuujących

¹² ОБСЄ оприлюднила підписаний у Мінську протокол (документ), Радіо Свобода [online], <https://www.radiosvoboda.org/a/26570262.html> [dostęp: 11.01.2019].

¹³ Ю. Гримчак, *Як відбуватиметься реінтеграція ОРДЛО – Гримчак озвучив поетаний план*, Інформаційний вечір, 5 канал, 2.11.2018.

¹⁴ UNESCO, *The Hangzhou Declaration: Placing Culture at the Heart of Sustainable Development Policies*, Hangzhou: brak nazwiska, 2013, s. 59.

¹⁵ О. Валецький, *Актуальні проблеми державної культурної політики на територіях, постраждалих внаслідок військових дій*, Національний інститут стратегічних досліджень [online], <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Valevskiy-41726.pdf> [dostęp: 21.01.2019].

podstawy lepszego pokoju”¹⁶. Ukraińscy badacze coraz częściej zwracają uwagę na wieloletnie zaniedbania państwa ukraińskiego, z powodu których „część wschodnich terenów Ukrainy i Krymu nie została w wystarczający sposób zintegrowana z narodową przestrzenią kulturalną”¹⁷. Coraz częściej pojawiają się również propozycje działań, które należałoby podjąć w celu jej utworzenia na tymczasowo okupowanych terytoriach. Zdaniem Wałentyny Kozłowskiej z Narodowego Muzeum Historii Ukrainy wysiłki państwa powinny być skierowane z jednej strony na blokowanie i niwelowanie zewnętrznych wpływów kulturalnych, a z drugiej strony włączenie tych terenów w ukraiński obieg kulturalny poprzez organizowanie występów gościnnych ukraińskich artystów, wystaw, seminariów, a także tworzenie nowych ekspozycji muzealnych i systemowe wsparcie dla rozwoju języka ukraińskiego. Pozwoli to bowiem na „przeorientowanie świadomości regionu z nostalgii za radziecką przeszłością na współczesne wartości światowe: państwo prawa, społeczeństwo obywatelskie, prawa i wolności człowieka, pluralizm światopoglądowy, pokojowe współistnienie i otwarte granice międzypaństwowe”¹⁸. Wałewski wymienia już zrealizowane projekty służące wzmocnieniu obecności ukraińskiej kultury na wschodzie kraju. Są to m.in. gościnne występy zespołów państwowych teatrów, chórów i filharmonii w miastach niedaleko linii frontu, prezentacja filmów dokumentalnych i fabularnych, festiwale artystyczne i inicjatywy kulturalne organizacji pozarządowych etc. Wydarzenia te nie mają jednak możliwości przekroczenia linii demarkacyjnej i siłą rzeczy ich skuteczność jest bardzo ograniczona. Poza tym autor uważa, że w codziennej praktyce czynniki kulturalne jako narzędzie efektywnej reintegracji nie są wystarczająco silnie brane pod uwagę przez ukraińskie władze i podaje pięć rekomendacji, których realizacja powinna wzmocnić proces reintegracji mieszkańców ORDŁO.

Problem z państwem jako organizatorem życia kulturalnego i dystrybutorem dóbr kulturalnych (materialnych i niematerialnych) polega także na tym, że autorytet władzy centralnej, a także w dużym stopniu władzy lokalnej, jest na Ukrainie, zwłaszcza wschodniej, dość potężnie osłabiony¹⁹. W sytuacji, kiedy wysiłki na szcze-

¹⁶ R. Kupiecki, *Postheroiczne...*, op.cit., s. 288.

¹⁷ Red. В.П. Горбулін і inni, *Донбас і Крим: ціна повернення*. Національний інститут стратегічних досліджень, Київ: 2015, s. 219.

¹⁸ В. Козловська, *Культурні трансформації Донбасу під впливом доктрини «Русско-го мира» (кінець ХХ – початок ХХІ ст.)*, „Науковий вісник Національного музею історії України”, 2018, s. 287–298.

¹⁹ НІСД. Матеріали за результатами Експертної дискусії «Ризики та можливості консолідації та примирення в умовах зовнішньої агресії» 12 вересня 2017 року Національний інститут стратегічних досліджень. *Національний інститут стратегічних досліджень*,

blu państwowym są niewystarczające, a samo państwo mało wiarygodne, jego rolę przejmują działacze kultury reprezentujący najczęściej niepaństwowe organizacje kulturalne, np. niezależne teatry lub niezależni artyści, w tym literaci. Pierwsze na konflikt zbrojny na wschodzie kraju zareagowały ukraińskie sztuki dokumentalne (przede wszystkim fotografia, film i teatr²⁰) oraz poezja. Wynika to z ich specyfiki umożliwiającej natychmiastową odpowiedź na żywołowo zmieniającą się rzeczywistość, bez potrzeby tworzenia wielowymiarowej kreacji artystycznej, wymagającej zawsze czasu i dystansu do opisywanych zjawisk. Jak stwierdził poeta-żołnierz Borys Humeniuk, do wyrażania swoich emocji wybrał poezję, a nie dłuższe formy, ponieważ miał świadomość, że służąc na froncie mógłby zostać zabity zanim ukończy pisać powieść²¹. Jest to, rzecz jasna, skrajna motywacja. W przypadku teatru i filmu liczyła się raczej dynamika wydarzeń, które trzeba było zarejestrować, a nie lęk przed niemożliwością sfinalizowania dzieła.

W 2015 roku w Kijowie założono dwa niezależne teatry – Teatr Peresełencia (Teatr Przesiedleńca) i PostPlay Teatr. Linia programowa obu obejmowała problemy związane z ofiarami wojny, uchodźcami wewnętrznymi, polityką państwa oraz społecznymi konsekwencjami aneksji Krymu i działań zbrojnych na wschodzie Ukrainy. Oba teatry postawiły sobie również za cel przeciwdziałanie stereotypom wzajemnie obciążającym Ukraińców z zachodnich i wschodnich obwodów oraz tworzenie dyskursu na temat rodaków pozostałych w strefie ORDŁO. Tematykę wojenną umieścił w swym repertuarze również Teatr Priekrasnyje Cwiety (Piękne Kwiaty) z Charkowa. Twórczość tych grup, tak jak i twórczość wspomnianego wyżej Borysa Humeniuka, jest istotna z punktu widzenia analizowanej w niniejszym artykule problematyki, czyli przygotowywania ukraińskiego społeczeństwa do pokonfliktowej reintegracji kraju.

Butlerowskie „życie godne oplakiwania”

Jednym z podstawowych problemów, z którymi mierzą się twórcy współczesnej ukraińskiej kultury jest kwestia sztucznie pogłębianego podziału na „swóich” i „obcych”, a celem ich działania niedopuszczenie do definiowania innych

[online], http://www.niss.gov.ua/public/File/2017_table/zbirnyk_%20120917.pdf [dostęp: 21.01.2019].

²⁰ Teatr dokumentalny – inaczej teatr *verbatim*, technika tworzenia spektakli teatralnych w oparciu o rzeczywiste relacje bohaterów, cytaty z mediów, materiały dokumentalne.

²¹ Б. Гуменюк, *Боротьба за Незалежність триває: Борис Гуменюк на радіо “Отчизна”*, Радіо “Отчизна”, 27.08.2018.

mieszkańców Ukrainy w kategorii agresorów czy wrogów. Badacze z Uniwersytetu Ługańskiego (zmuszonego do przeniesienia swej siedziby i tymczasowo stacjonującego w Starobielsku) zauważyli, że „podczas agresji informacyjnej odbywa się budowanie alternatywnej (zombi-) rzeczywistości, wewnątrz której staje się możliwe przekształcenie swego współrodaka (kolegi, przyjaciela, nawet członka rodziny) we wroga, »kata«, bestię, którą trzeba fizycznie zniszczyć”²². Kreowanie przynajmniej neutralnego, jeśli nie pozytywnego, obrazu „tamtego” staje się więc kluczowym wyzwaniem dla osób odpowiedzialnych za kształtowanie polityki kulturalnej kraju. Artyści i działacze kultury starają się odwrócić narrację na temat nie tylko cywilnych mieszkańców ORDŁO, ale także rosyjskich najemników, niejako pozostawiając rozliczenia z nimi na okres późniejszy i przez powołane do tego organy. I tak wspomniany PostPlay Teatr z Kijowa w głośnym i kontrowersyjnym spektaklu dokumentalnym *Opołczeni (Najemnicy)* odsłania motywacje osób, które służą w strukturach militarnych samozwańczych republik, jednocześnie obnażając słabość państwa ukraińskiego, niezdolnego do zagwarantowania elementarnego bezpieczeństwa ekonomicznego własnym obywatelom na terenach objętych wojną. Zdaniem twórców spektaklu – głównym powodem tzw. separatyzmu nie są względy ideologiczne, ale brak podstawowych środków do życia i nagła potrzeba poszukiwania źródeł dochodu w wojennej rzeczywistości. Zwracają oni uwagę na dwie zasadnicze kwestie dotyczące bezpieczeństwa. Pierwsza – to oczywiście brak konkretnych działań organizacyjno-administracyjnych ze strony zobowiązanych do tego podmiotów i pozostawienie mieszkańców Donbasu bez odpowiedniego wsparcia ekonomicznego, wojskowego, informacyjnego i kulturalnego. Druga – to okoliczności, w jakich zebrany został materiał dokumentalny. Bohaterem spektaklu jest bowiem najemnik rosyjski, którego jedna z aktorek PostPlay Teatru spotkała w centrum Kijowa i bez jakichkolwiek konsekwencji prawnych zaczęła opowiadać jej szczegóły dotyczące swojej służby. Teatr zwraca więc uwagę na fakt, jak bardzo nieszczelny jest system bezpieczeństwa narodowego i jak łatwo można przeniknąć przez jego sieć niepożądanym osobom. Przy całym krytycyzmie i niechęci do scenicznego pierwowzoru, zespołowi tworzącemu spektakl udało się poruszyć kilka istotnych kwestii natury ogólnoludzkiej, a przede wszystkim pokazać swym odbiorcom determinantę postaw (anty)obywatelskich na terenach ORDŁO, przy jednoczesnym zachowaniu poczucia pobratymstwa z ich mieszkańcami.

Ideę ogółu obywateli Ukrainy jako wspólnoty wyobrażonej promuje również Borys Humeniuk. Jeden z jego wierszy, pisanych na froncie, zaczyna się od słów:

²² В.С. Курило, С.В. Савченко, О.Л. Караман, *Соціалізація особистості в умовах гібридної війни на сході України*. Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», Старобільськ: 2018. s. 39.

„Mam tu krajana / Widzę go przez lornetkę / On patrzy na mnie przez lunetę / Jakoś tak dziwnie”²³. W czerwcu 2014 roku B. Humeniuk jako ochotnik zaciągnął się na front. Jego wiersze stały się na Ukrainie powszechnie znane dzięki serwisowi społecznościowemu Facebook, gdzie autor pisał je bezpośrednio w przerwach między walkami²⁴. Warto zaznaczyć, że jego profil obserwuje obecnie (21.01.2019) ponad 16 tys. użytkowników, a tomik poezji *Wiersze z wojny*, skąd został zaczerpnięty powyższy cytat, doczekał się dwóch wydań na Ukrainie (2014 i 2015) oraz tłumaczenia na język polski (2016). Motyw rodaka walczącego po złej stronie powtarza się w jego poezji kilkakrotnie, tak samo jak w jego osobistych komentarzach na koncie Facebooka.

Wysiłki wkładane w omawiany proces można rozpatrywać w Butlerowskiej kategorii „życia godnego/niegodnego opłakiwania”. Życia niegodne żałoby [opłakiwania]²⁵ to – według amerykańskiej filozofki – „te, których nie da się stracić ani zniszczyć – już zawnazami zamieszkują bowiem zniszczony i utracony obszar; są zniszczone i stracone ontologicznie od samego początku, tzn., że jeśli zostaną zniszczone przez wojnę, tak naprawdę nic nie zostanie zniszczone”²⁶. A więc jeśli wartość życia przeciwnika w czasie wojny spada do zera, zanikają przesłanki do jego podmiotowego traktowania, a otwiera pole do nadużyć ze strony potencjalnych zwycięzców. Prowadzi to do osłabienia szansy na stworzenie konstruktywnego ładu powojennego. Jeśli natomiast mieszkańcy ORDŁO, w tym rosyjscy najemnicy, zostaną potraktowani jako ci, których życie jest godne żałoby, jeśli ich śmierć czy cierpienie zasługuje na współczucie, a kruchość ich istnienia staje się obiektem troski, o wiele łatwiej będzie mówić o zwycięstwie „konstituującym podstawy lepszego pokoju”²⁷.

W kategorii „życia godnego opłakiwania” jest budowana również narracja spektaklu dokumentalnego *Towar* w reżyserii Alika Sardariana w Teatrze Pereśelencia. Alik Sardarian był sanitariuszem, przebywał w oblężonym Debalcewie. W przedstawieniu opowiada o swej służbie w przyfrontowym punkcie medycznym. Kulminacyjną sceną spektaklu jest projekcja materiału filmowego z udzielania

²³ B. Humeniuk, 2016, *Wiersze z wojny* [tłum.] A. Kamińska, Brzeg: 2016, s. 117.

²⁴ A. Kamińska, *Wschód wojny, wschód poezji* [aut. książki], B. Humeniuk, *Wiersze z wojny*, Brzeg: 2016, s. 5.

²⁵ W oryginalnej angielskiej wersji Judith Butler używa terminu „Grievable Life”. Polska tłumaczka książki, Agata Czarnacka, stosuje wymiennie terminy „żałoba” i „opłakiwanie”.

²⁶ J. Butler, *Ramy wojny. Kiedy życie godne jest opłakiwania?* [tłum.] A. Czarnacka, Instytut Wydawniczy Książka i Prasa, Warszawa 2011, s. 24–25.

²⁷ R. Kupiecki, *Postheroiczne...*, op.cit., s. 288.

pomocy rannemu jeńcowi, który przyszedł do ukraińskich sanitariuszy. A. Sardarian analizuje tę sytuację, rozpinając ją między dwie binarne emocje: nienawiść do wroga i współczucie dla cierpiącego człowieka²⁸. Dzieje się to niejako w opozycji do przekazów w oficjalnej przestrzeni informacyjnej, która korzysta z innego diapazonu emocji. Judith Butler pisze: „Dziś państwo działa w polu postrzegania, a także szerzej, w polu możliwych reprezentacji, gdzie stara się kontrolować afekty – w założeniu, że nie tylko interpretacja strukturyzuje afekt, ale i odwrotnie, afekt kształtuje interpretację. Stawką jest tu poddanie kontroli i regulacji obrazów, które mogłyby pobudzić do życia polityczną opozycję antywojenną”²⁹. Rzecz w tym, że wyrwane spod kontroli afekty w sytuacji wojny nie muszą kształtować w pozycji zero-jedynkowej i krytyka obrazów aprobowanych przez państwo nie musi od razu oznaczać tworzenia opozycji antywojennej. Ukraina toczy wojnę obronną, co znakomicie rozumieją kuratorzy niezależnych teatrów, a ich działania ustawiają społeczeństwo ukraińskie w pozycji otwartej na powojenny dialog.

Takie podejście w prezentowaniu rzeczywistości wojennej służy także deeskalacji przemocy. W spektaklu *Opółczenci* zaprezentowano, na przykład, historię ukraińskich żołnierzy, którzy wymieniają z rosyjskimi jeńcami broń za jedzenie. Artyści pokazują więc przeciwnika w sytuacji, kiedy to on uznaje życie ukraińskiego żołnierza za „godne optakiwania”, a winą za cierpienia w niemniejszym stopniu zostaje obarczone niewydolne państwo, niebędące w stanie zapewnić własnym żołnierzom na froncie odpowiedniego zaopatrzenia. Deeskalacja przemocy następuje także poprzez deheroizację śmierci, gdzie dokonuje się semiotycznego przesunięcia jej znaczenia – z aktu bohaterstwa na wydarzenie tragiczne. „Bohaterowie giną nie tak, jak to pokazują w filmach” – mówi Alik Sardarian w jednym z wywiadów³⁰. Gdy przyjrzeć się ukraińskim klipom propagandowym z czasu zbliżonego do premiery *Towaru*, zachęcających młodych mężczyzn do wstępowania do armii, lub reklamom społecznym budującym pozytywny obraz obrońcy ojczyzny, uwagę zwraca zupełna nieobecność przeciwnika, z którym Ukraina toczy wojnę. Obrazy budują poczucie męskiej wspólnoty wśród ukraińskich towarzyszy broni lub kuszą obietnicą przeżycia „chłopięcej” przygody polegającej na wkładaniu twarzowych uniformów, skakaniu ze spadochronem i obsłudze wysokiej klasy sprzętu wojskowego. Borys Humeniuk w innym wierszu pisze: „My tu [na froncie – AK-B] dawno zauważyliśmy / Ze ludzie dzielą się na ludzi i ludzi z telewizji / Nie

²⁸ Алік Сардарян, *Герои погибают не так, как показывают в фильмах*, — режиссер спектакля «Товар», Курманова Тетяна і Кукін Михайло, Гормадське радіо [dostęp: 24.03.2017].

²⁹ J. Butler, *Ramy wojny...*, op.cit., s. 133.

³⁰ Алік Сардарян, op.cit.

lubimy patrzeć na ludzi z telewizji / Są jacyś nieprawdziwi bardzo kiepscy z nich aktorzy”³¹, a w materiałach promocyjnych spektaklu Sardariana można przeczytać: „*Towar* jest o tym, co jest nie do zniesienia – o śmierci w czasie wojny. Na wojnie nikt nie umiera przy dźwiękach pięknej muzyki z bohaterskim okrzykiem »Chwała Ukrainie« na ustach. Nigdy już nie będą tacy, jak byli, ani nie wrócą do swoich wygodnych domów, udekorowani medalami, jak wmawiają nam filmy i reklamy. Rzeczywistość jest inna”³².

W podobnym duchu jest utrzymana jedna ze scen spektaklu *Przysposobienie obronne* Teatru Priekrasnyje Cwiety z Charkowa. Tu zwykła, można by rzec, banalna śmierć pokazywana przez weterana biorącego udział w przedstawieniu, zostaje skonfrontowana z jej teatralnie zdeformowanymi wyobrażeniami. Taka narracja oddala wizję zwycięstwa jako „triumfalnego przemarszu po trupach pokonanego wroga”. Omawiani tu ukraińscy artyści podważają zasadę „regulowania postrzegania przemocy”³³, tak bardzo krytykowaną przez Judith Butler. Na polu odczuwania stawiają znak równości między cierpieniem „ich” i „swoim”, nie angażując się ani w jego wartościowanie, ani w ujmowanie go w kategoriach zasłużonej/niezasłużonej kary. W nieodpowiednio prowadzonej oficjalnej propagandzie państwowej widzą natomiast niebezpieczeństwo pogłębienia podziałów między mieszkańcami ORDŁO i resztą kraju, znacznie utrudniające wzajemną integrację w perspektywie powojennej.

Zdaniem Roberta Kupieckiego cechą współczesnych mediów jest to, że – w oparciu o przesłanki moralne i humanitarne – kształtują „nastroje społeczne” i ograniczają „wpływ oficjalnej państwowej propagandy wojennej”³⁴. W warunkach ukraińskich rolę tę zdają się przejmować niezależni twórcy i grupy artystyczne, wierząc, że jeśli ich wysiłki się powiodą, Ukraina będzie mogła osiągnąć zwycięstwo rozumiane wg definicji Basila Liddella Harta jako „stan pokoju, lepszego po wojnie niż przed jej rozpoczęciem”³⁵.

³¹ B. Humeniuk, *Wiersze...*, op.cit., s. 11.

³² *Democracy02. The Stage of Displaced People*, „Democracy.dok” [online], <https://www.democracydoc.com/projects/projects-in-ukraine/the-stage-of-displaced-people/> [dostęp: 6.11.2018].

³³ J. Butler, *Ramy wojny...*, op.cit., s. 133.

³⁴ R. Kupiecki, *Postheroiczne...*, op.cit., s. 288.

³⁵ Tamże, s. 289.

Obraz jako element prowadzenia wojny

Uznanie czyjegoś życia za „godne żaloby” jest gestem politycznym, tak zresztą jak i „uregulowanie postrzegania przemocy”, i niesie ze sobą polityczne konsekwencje. Najlepszym przykładem narracji artystycznej wpływającej na wyobraźnię zbiorową swych odbiorców i implikującej gesty polityczne jest jedna z najnowszych produkcji kinematografii ukraińskiej – film *Donbas* w reżyserii Siergieja Łoźnicy. Został on zrealizowany w 2018 roku, więc trzy lata po wyżej wymienionych spektaklach i wierszach. Jest to film interesujący zarówno ze względu na sposób realizacji, jak i swoją wymowę. Reżyser twierdzi, że, posługując się językiem filmu fabularnego, przedstawił sceny z materiałów dokumentalnych, znalezionych w serwisie YouTube – jak gdyby skopiował dokument na fabułę. Podstawowym tematem filmu jest medialne manipulowanie rzeczywistością na potrzeby stworzenia konkretnego i ideologicznie odpowiedniego przekazu informacyjnego – owe Butlerowskie „uregulowanie postrzegania przemocy”³⁶. Są w nim sceny, którymi S. Łoźnica świadomie próbuje wydobyc współczucie wobec poszkodowanych mieszkańców Donbasu, ale także takie, które epatują okrucieństwem. W tym przypadku to one zdominowały społeczny odbiór obrazu i pociągnęły za sobą konsekwencje w świecie rzeczywistym. Naturalistyczna scena linczu ukraińskiego żołnierza przez mieszkańców Doniecka nie tylko szokuje, ale także determinuje konkretne reakcje widzów. Potrzeba pomśczenia krzywdy niewinnego człowieka zrealizowała się w wymiarze rzeczywistym, gdy „ukraińscy nacjonalści w mieście Sumy ukarali w ten sam sposób osobę, uznaną przez nich za prorosyjską”³⁷. Jak widać, obraz może stanowić element prowadzenia wojny³⁸ i od świadomości/nieświadomości jego dystrybutorów zależy bilans zysków i strat, który przyniesie. W filmie *Donbas* problem „życia godnego opłakiwania” został przedstawiony niesymetrycznie, reżyserowi zależało bowiem na wydobyciu innych aspektów wojny – przede wszystkim pokazaniu patologii w działaniach samozwańczych władz okupowanych terytoriów. Ale, konfrontując ten film z poprzednio omawianymi działaniami kulturalnymi, da się zauważyć praktyczne skutki zmiany podejścia do kwestii mieszkańców ORDŁO.

³⁶ Bardzo szczegółowej analizy filmu *Donbas* z perspektywy Butlerowskich „ram wojny” dokonał Grzegorz Brzozowski. Zob. G. Brzozowski, *Przeświecić wojnę. Recenzja „Donbasu” w reżyserii Siergieja Łoźnicy*, „Kultura Liberalna” 2018, 30 października, nr 512.

³⁷ O. Radynski, „*Donbas*” Łoźnicy to Ukraina, „Krytyka Polityczna” [online], <http://krytykapolityczna.pl/kultura/film/donbas-loznicy-to-ukraina/> [dostęp: 1.02.2019].

³⁸ J. Butler, *Ramy wojny...*, op.cit., s. 14.

Podsumowanie

Sztuki wizualne kształtują zbiorową wyobraźnię, konstruują dyskurs i modelują idee. Są więc potężną bronią w walce o „rząd dusz” i narzędziem mogącym służyć różnym celom. Istotną kwestią pozostaje pytanie, jaką rolę twórcy chcą im przydzielić i co w efekcie końcowym uzyskać. Na podstawie przytoczonych przykładów widać, że kultura potrafi sprawować społeczną kontrolę nad użyciem siły. Może być skuteczna w procesie przekształcania wroga w sojusznika. Jest to, oczywiście, związane z ogromnym wysiłkiem i kosztami w ujęciu ogólnym³⁹. Ale jeśli instytucje kulturalne i artyści będą w nich partycypować, proces deokupacji Szczególnych Rejonów Obwodów Donieckiego i Ługańskiego (ORDŁO) oraz reintegracji ich mieszkańców może stać się łatwiejszy.

Bibliografia

- Boroch R., 2016, *Agresja-wojna antropologiczna a nauki o kulturze – wielkie tematy kulturoznawstwa na marginesie krytycznej analizy dyskursu*, 2016, 22.
- Brzozowski G., 2018. *Przeświećlić wojnę. Recenzja „Donbasu” w reżyserii Sergieja Łoźnicy*, Kultura Liberalna, 30.10.2018, 512 (44/2018).
- Butler J., 2011, *Ramy wojny. Kiedy życie godne jest oplakiwania?* [tłum.] Czarnaacka A., Warszawa: Instytut Wydawniczy Książka i Prasa, 2011, s. 275.
- Democracy02. The Stage of Displaced People. Democracy.dok. [Online] [Zacytowano: 06.11.2018], <https://www.democracydoc.com/projects/projects-in-ukraine/the-stage-of-displaced-people/>.
- Galinfo. 2016. Україна «втрачає» мешканців окупованих територій. Galinfo, [online] 15.07.2016. [Zacytowano: 21 01 2019.] https://galinfo.com.ua/articles/ukraina_vtrachae_meshkantsiv_okupovanyh_terytoriy_doslidzhennya_233899.html.
- Humeniuk B., 2016, *Wiersze z wojny*, [tłum.] Kamińska A. Brzeg: brak nazwiska, 2016. s. 117.
- Kamińska A., 2016, *Wschód wojny, wschód poezji*, [aut. książki] Humeniuk B., *Wiersze z wojny*, Brzeg: brak nazwiska, 2016, s. 117.
- Kupiecki R., 2017, *Postheroiczne pojmowanie zwycięstwa militarnego*, [aut. książki] Kitler W. (red.), *Od sztuki wojennej do bezpieczeństwa narodowego*, Warszawa: Akademia Sztuki Wojennej, 2017, s. 282–305.
- Radynski O., 2018, „Donbas” Łoźnicy to Ukraina, „Krytyka Polityczna” [online] 26.10.2018 [zacytowano: 1.02.2019.] <http://krytykapolityczna.pl/kultura/film/donbas-loznicy-to-ukraina/>.

³⁹ R. Kupiecki, *Postheroiczne...*, op.cit., s. 285.

- Trochowska K., 2016, *Kompetencje międzykulturowe dla bezpieczeństwa i obronności*, Teoria i praktyka, Warszawa: Akademia Obrony Narodowej, 2016, s. 254.
- UNESCO, 2013, The Hangzhou Declaration: Placing Culture at the Heart of Sustainable Development Policies. Hangzhou: brak nazwiska, 2013, s. 59.
- Валевський Олексій. 2017. Актуальні проблеми державної культурної політики на територіях, постраждалих внаслідок військових дій. Національний інститут стратегічних досліджень. [Online] 09 2017. [Zacytowano: 21 01 2019.] <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Valevskiy-41726.pdf>.
- Верховна Рада. 2014. ЗАКОН УКРАЇНИ Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України. Законодавство України. [Online] 2014. [Zacytowano: 01 02 2019.] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18/ed20160407>.
- Вишневецький Юрій. 2017. Демографія ОРДЛО [w:] Окупований Донбас: економіка, демографія, групи впливу. Стратегія для України. Делова Столиця. [Online] 10 2017. [Zacytowano: 10 01 2019.] <http://www.dsnews.ua/static/longread/donbas-ukr/demographiya-ordlo.html>.
- Горбулін В.П і інші (ред.). 2015. Донбас і Крим: ціна поверненн. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 2015. s. 474 с.
- Гримчак Юрій. 2018. Як відбуватиметься реінтеграція ОРДЛО – Гримчак озвучив поетапний план. Інформаційний вечір. 5 канал, 02 11 2018. [Zacytowano: 03 02 2019.] <https://www.5.ua/polityka/yak-vidbuvatymetsia-reintehratsiia-ordlo-hrymchak-ozvuchyv-poetapnyi-plan-180487.html>
- Гуменюк Борис. 2018. Боротьба за Незалежність триває: Борис Гуменюк на радіо “Отчизна”. Радіо “Отчизна”, 27 08 2018. [Zacytowano: 03 02 2019.] <http://kroun.info/aktualni-intervyu/borotba-za-nezalezhnist-trivaye-boris-gumenyuk-na-radio-otchizna-video/>
- Козловська Валентина. 2018. Культурні трансформації Донбасу під впливом доктрини "Русского мира" (кінець XX – початок XXI ст.). Науковий вісник Національного музею історії України. 2018, strony 287-298.
- Курило В.С., Савченко С.В. і Караман О.Л. 2018. Соціалізація особистості в умовах гібридної війни на сході України. Старобільськ: Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2018. str. 240.
- НІСД. 2017. Матеріали за результатами Експертної дискусії «Ризики та можливості консолідації та примирення в умовах зовнішньої агресії» 12 вересня 2017 року Національний інститут стратегічних досліджень. Національний інститут стратегічних досліджень. [Online] 12 09 2017. [Zacytowano: 21 01 2019.] http://www.niss.gov.ua/public/File/2017_table/zbirnyk_%20120917.pdf.
- Радіо Свобода. 2014. ОБСЄ оприлюднила підписаний у Мінську протокол (документ). Радіо Свобода. [Online] 07 09 2014. [Zacytowano: 11 01 2019.] <https://www.radiosvoboda.org/a/26570262.html>.

- Сардарян Алік. 2017. Герои погибают не так, как показывают в фильмах, — режиссер спектакля «Товар». [os. udziel. wyw.] Курманова Татьяна і Кукін Михайло. brak miejsca: Горнадське радіо, 24 03 2017.
- Соколовська Наталія. 2015. Верховна Рада визнала частину Донбасу тимчасово окупованою територією. Deutsche Welle. [Online] 17 03 2015. [Zacytowano: 10 01 2019.] <https://p.dw.com/p/1EsHi>

CULTURAL ACTIVITIES AS POTENTIAL TOOLS FOR THE DE-OCCUPATION OF THE SEPARATED DISTRICTS OF DONETSK AND LUHANSK OBLASTS AND REINTEGRATION OF THEIR RESIDENTS

Keywords: *Ukraine, war, post-conflict reconstruction, culture, Judith Butler*

SUMMARY

Ukraine is in its fifth year of war. In September 2015 the Ukrainian parliament recognized a part of the Donetsk and Luhansk Oblasts as temporarily occupied regions. Ukrainian analysts predict several scenarios regarding the future of their country. The most optimistic scenarios is the recovery of these regions by Ukraine, their de-occupation and post-conflict reconstruction. Cultural activities may be helpful in this process. Some Ukrainian artists have already launched projects addressed to both the inhabitants of the occupied regions and the rest of the Ukrainian population. Their aim is to reduce the division between these two groups, showing each of them in the light of the Grievable Life (in Judith Butlers category) as well as to form new and more effective discourse about war, victory and the post-conflict process.